

РЕФЕРАТ

Кибенко Л.О. Особливості формування громадянських компетентностей в об'єднаних територіальних громадах

У роботі опрацьовано комплекс наукових положень щодо формування громадянських компетентностей територіальних громад, розробки моделей та рекомендацій з практичного використання запропонованих положень.

Досліджено взаємозв'язок програмно-цільового підходу до управління місцевим розвитком та формування громадянських компетентностей територіальних громад.

Розроблено підхід до комплексного оцінювання рівня сформованості громадянських компетентностей територіальних громад. Запропоновано типологію діяльності, орієнтованої на формування громадянських компетентностей територіальних громад. Структуровано міжнародні підходи до оцінювання залученості громадян до прийняття управлінських рішень.

Кваліфікаційна робота магістра містить 123 сторінки, 13 таблиць, 7 рисунків, список використаних джерел із 111 найменувань.

Ключові слова: місцеве самоврядування, громадянські компетентності територіальних громад, програмно-цільовий підхід, партисипативна демократія, оцінювання спроможності, управління, орган місцевої влади, організація громадянського суспільства.

ANNOTATION

Kibenko L.O. Features of the formation of civic competencies in the united territorial communities

The set of scientific provisions on the formation of civic competencies of territorial communities, development of models and recommendations for the practical use of the proposed provisions is developed.

The interrelation of program-targeted approach to local development management and formation of civic competencies of territorial communities is investigated.

An approach to a comprehensive assessment of the level of formation of civic competencies of territorial communities has been developed. A typology of activities focused on the formation of civic competencies of territorial communities is proposed. International approaches to assessing the involvement of citizens in management decisions are structured.

Keywords: local self-government, civic competences of local communities, program-oriented approach, participatory democracy, capacity evaluation, governance, local government, civil society organization.

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ	9
1.1. Основоположні тенденції щодо посилення участі громадян в процесах реформи децентралізації в Україні	9
1.2. Науково-теоретичні положення щодо суті і змісту громадянських компетентностей	19
1.3. Управління місцевим розвитком у контексті формування громадянських компетентностей	23
РОЗДІЛ 2. СУЧАСНИЙ СТАН ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД	30
2.1. Передумови формування громадянських компетентностей в ОТГ	30
2.2. Підходи до вимірювання процесу участі громадянського суспільства у формуванні ОТГ	34
РОЗДІЛ 3. УДОСКОНАЛЕННЯ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД	46
3.1. Науково-прикладне забезпечення формування громадянських компетентностей територіальних громад	46
3.2. Комплексне оцінювання рівня сформованості громадянських компетентностей територіальних громад	52
3.3. Оцінювання громадянських компетентностей українських об'єднаних територіальних громад	65
ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ	100
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ	103

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аквинский Ф. Оправлении государей / Ф. Аквинский // Политические структуры эпохи феодализма в Западной Европе VI–XVII вв. / пер., предисл., ком. Н. Б. Срединской. – Л. : Наука, 1990. – С. 233 – 244.
2. Алексеева Л.М. Третий сектор и власть / Л.М. Алексеева // Общественные науки и современность. – 2002. – № 6. – С. 52 – 58.
3. Апресян Р. Г. Толерантность и ценности гражданского общества / Р. Г. Апресян // Ценности гражданского общества и личность : книга для учителя / сост. А. И. Михайлова ; отв. ред. Р. Г. Апресян. – М. : Гардарики, 2001. – С. 105–118.
4. Аргунова П. Г. Теоретичні аспекти ключових компетенцій / П. Г. Аргунова // Актуальні проблеми гуманітарних та природних наук. – 2013. – № 12 – 2. – С. 153 – 157.
5. Аристотель. Политика / Аристотель // Сочинения : в 4 т. ; пер. с греч. ред. В. Ф. Асмус. – М. : Мысль, 1983. – Т. 4. – С. 376 – 644.
6. Армстронг М. Практика управления человеческими ресурсами / М. Армстронг ; под ред. С. К. Мордовина. – 8-е изд. – СПб. : Питер, 2004. – С. 832.
7. Асененко Ю. Н. Управление социальной сферой в муниципалитете / Асененко Ю. Н., Фадеев О.В., Константинова Л.В., Стенищева О.Б. ; под ред. В. В. Володина. – Саратов : Слово, 1998. – 292 с.
8. Афанасьев В. Г. Общество: Системность, познание, управление / В. Г. Афанасьев. – М. : Политиздат, 1981. – С. 432.
9. Афонін Е. А. Громадська участь у творенні та здійсненні державної політики / Е. А. Афонін, Л. В. Гонюкова, Р. В. Войтович. – К. : Центр сприяння інституційному розвитку державної служби, 2006. – 160 с.
10. Бакуменко В. Д. Формування державно-управлінських рішень: проблеми теорії, методології, практики : монографія / В. Д. Бакуменко. – К. : Вид-во УАДУ, 2000. – 328 с.
11. Батанов О. В. Територіальна громада – первинний суб'єкт муніципальної влади в Україні: поняття та ознаки [Електронний ресурс] / О. В.

Батанов // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2008. – № 2 (12). – С. 51 – 57.
– Режим доступу: http://www.cvk.gov.ua/visnyk/pdf/2008_2/visnik_st_13.pdf.

12. Башев В. В. Стратегия модернизации содержания общего образования / В. В. Башев. – М. : ООО «Мир книги». – 2001. – 104 с.

13. Безверхнюк Т. Публічна сфера як зона артикуляції та балансу інтересів держави і громадянського суспільства / Т. Безверхнюк, Т. Сивак // Актуальні проблеми державного управління. – 2010. – Вип. 4. – С. 62 – 65. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdyo_2010_4_19.

14. Берданова О. Стратегічне планування місцевого розвитку : прак. посіб. / [Берданова О., Вакуленко В.]; Швейцарсько-український проект «Підтримка децентралізації в Україні – DESPRO. – К. : ТОВ «Софія-А». – 2012. – 88 с.

15. Бобровська О. Ю. Системні організаційні перетворення в соціальній сфері як ключовий чинник соціального розвитку / О. Ю. Бобровська. // Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування. – 2013. – № 1. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ttpdu_2013_1_4.

16. Бориславська О. Місцеве самоврядування в Україні: теорія та практика реалізації конституційно-правових засад : монографія / О. Бориславська. – Львів : ПАІС, 2005. – 208 с.

17. Бородін Є. І. Розвиток системи місцевого самоврядування в Україні / Є. І. Бородін, Т. М. Тарасенко // Аспекти публічного управління. – 2015. – № 4. – С. 55 – 61. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/aplup_2015_4_9.

18. Бортніков В. І. Політична участь і демократія: українські реалії : монографія / В. І. Бортніков. – Луцьк : РВВ «Вежа», 2007. – 524 с.

19. Бурдьє П. Социология политики / П. Бурдьє ; пер. с фр. ; общ. ред. Н. А. Шматко. – М. : Socio-Logos, 1993. – 336 с.

20. Вакуленко В. М. Акмеологічний аспект проблеми компетентності та її видів / В. М. Вакуленко, В. С. Савельєва // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки. – 2012. – М. 15(1). – С. 6 – 10. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/vlup_2012_15\(1\)](http://nbuv.gov.ua/UJRN/vlup_2012_15(1)).

21. Васильєва О. І. Актуальні питання вдосконалення діяльності органів місцевого самоврядування / О. І. Васильєва // Актуальні проблеми державного управління. – 2008. – № 2. – С. 221 – 228. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdy_2008_2_30.

22. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер ; пер. с нем.; общ. ред. Ю. Н. Давыдова. – М. : Прогресс, 1990. – 808 с.

23. Взаємодія органів місцевого самоврядування і громадськості : монографія / Л. В. Беззубко, А. В. Стойка, Д. В. Кольцова та ін. – Донецьк : Норд-компьютер, 2006. – 204 с.

24. Вілкул О. Всеукраїнський конкурс проектів та програм розвитку місцевого самоврядування як інструмент практичної реалізації державної політики щодо регіонального розвитку / О. Вілкул // Місцеве самоврядування та регіональний розвиток в Україні. – 2013. – № 2. – С. 5 – 7.

25. Вінніков О. Нові механізми залучення громадськості до процесу прийняття рішень / О. Вінніков // Громадянське суспільство. – 2008. – № 2. – С. 23 – 26.

26. Ворона П. В. Досвід проектної діяльності органів місцевого самоврядування Полтавської області в рамках Всеукраїнського конкурсу проектів і програм розвитку місцевого самоврядування за період 2011 – 2014 рр. / П. В. Ворона, Н. А. Костіна // Актуальні пробл. держ. упр. [Електронний ресурс]. – 2014. – № 2 (46). – Режим доступу: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/apdu/2014-2/doc/3/01.pdf>.

27. Газарян С. В. (Краснопьорова) Розвиток людського потенціалу як позитивний чинник впливу на ефективність професіоналізації служби в органах місцевого самоврядування / С. В. (Краснопьорова) Газарян // Актуальні проблеми державного управління. – 2010. – № 2. – С. 198 – 204. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdy_2010_2_27.

28. Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Т. Гоббс // Сочинения : в 2 т. ; пер. с лат. и англ. Н. Федорова, А. Гутермана. – М. : Мысль, 1965. – Т. 2. – С. 149–197.

29. Гончаров Д. В. Введение в политическую науку / Д. В. Гончаров. – М. : Юристъ, 1996. – 232 с.

30. Гончаров Д. В. Теория политического участия / Д. В. Гончаров. – М. : Юристъ, 1997. – 205 с.

31. Гончарук Н. Т. Взаємодія органів державної влади та органів місцевого самоврядування: правові та функціональні аспекти / Н. Т. Гончарук, Л. Л. Прокопенко // Теорія та практика державного управління. – 2011. – Вип. 1. – С. 321 – 329. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tpdu_2011_1_52.

32. Грибанова Г. И. Роль местного самоуправления в формировании гражданского общества в современной России / Г. И. Грибанова, Н. В. Шубина. – Сыктывкар : КРАГСИУ, 2005. – 197 с.

33. Гроций Г. О праве войны и мира: три книги, в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права / Г. Гроций ; пер. с лат. А. Л. Саккетти. – репринт. с изд. – 1956. – М. : Ладомир, 1994. – 868 с.

34. Грухачов Є. Ф. Задоволення соціальних потреб населення як умова підвищення його довіри до влади / Є. Ф. Глухачов, Т. Б. Хомуленко, С. М. Климова та ін.; за заг. ред. Є. Ф. Глухачова. – Х. : Вид-во ХарРІНАДУ «Магістр», 2005. – 208 с.

35. Даль Р. А. Проблемы гражданской компетентности [Электронный ресурс] / Роберт А. Даль // Политнаука. Политология в России и в мире. – Режим доступу: <http://www.politnauka.org/library/teoria/dahl.php>.

36. Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь. – 2-е изд. – М., 1979. 217 с.

37. Делор Ж. Освіта: прихований скарб / Ж. Делор. – Париж : UNESCO, – 1996. – 126 с.

38. Державне управління : навч. посіб. / А. Ф. Мельник, О. Ю. Оболенський, А. Ю. Васіна та ін.; за ред. А. Ф. Мельник. – К. : Знання-Прес, 2003. – 343 с.

39. Дегтяр А. О. Взаємодія органів державної влади з громадськістю:

теорія та практика державного управління : монографія / Л. О. Дегтяр, А. В. Халецький, С. В. Белей. – Донецьк : Вид-во «Донбас», ООО «РА Ваш імідж», 2012. – 415 с.

40. Дідківська Л. І. Державне регулювання економіки : навч. посіб. / Л.І. Дідківська, Л. С. Головка. – К. : Знання–Прес, 2002. – С. 68.

41. Дідро Д. Соч. в 2-х томах / Д. Дидро. – Т. 2. – М. : Мысль, 1991. – 608 с.

42. Докторович А.Б. Социальный потенциал: системное исследование и анализ развития / А.Б. Докторович // Вестник московского университета. – Сер. 18. – 2007. – №3. – С. 105 – 118.

43. Донцов А. И. Психология коллектива / А.И. Донцов.– М. : Изд-во МГУ, 1984. – 208 с.

44. Дробот І. Децентралізація державного управління земельними ресурсами територіальної громади в Україні / І. Дробот. // Публічне адміністрування: теорія та практика. – 2015. – Вип. 2. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Patp_2015_2_21.

45. Дробот І. Гарантування місцевого самоврядування: теоретико-методологічний аспект : монографія / І. Дробот. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2006. – 249 с.

46. Елинек Г. Общее учение о государстве / Г. Елинек. – СПб. : Юридический центр – Пресс, 2004. – 752 с.

47. Єсмуханова Ю. Індекс спроможності місцевої влади: інструмент для визначення пріоритетів розвитку спроможності громади / Юлія Єсмуханова // Часопис Всеукраїнської мережі фахівців і практиків з регіонального та місцевого розвитку ; РЕГІОНЕТ «Стратегія розвитку». – 2018. – № 6. – С. 40–42.

48. Жилкин С.Ф. Совершенствование стратегического планирования города : автореф. дисс... д-ра экон. наук : 08.00.05 / Жилкин Сергей Федорович ; Российская академия государственной службы при Президенте РФ. – М., 2007. – 44 с.

49. Замотаев А. А. Муниципальное право / А. А. Замотаев, А.В.

Павлушкин. – М. : Юстицинформ, 2005. – 320 с.

50. Звоновский В. Повседневное безличное доверие как фактор хозяйственной деятельности / В. Звоновский // Социальная реальность. – 2008. – № 7. – С. 99 – 109.

51. Зимняя И. А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата современного образования [Электронный ресурс] // ЭЙДОС : Интернет- журнал. – 2006. – Режим доступа: <http://www.eidos.ru/journal/2006/0505.htm>.

52. Индекс демократичності міст / І. Лукеря, І. Фединчук, М. Яцков та ін. // Суспільно-політичний альманах «Громадянське суспільство». – 2016. – №8. – С. 25 – 27.

53. Кампанелла Т. Город Солнца / Т. Капанелла // Утопический социализм : хрестоматия / общ. ред. А. И. Володина. – М. : Политиздат, 1982. – С. 85–102.

54. Карданская Н. Л. Основы принятия управленческих решений / Н. Л. Карданская. – М. : Русская деловая лит-ра, 1998. – С. 57.

55. Ковтун І. Б. Деякі умови ефективності функціонування організаційно-правового механізму реалізації повноважень органів місцевого самоврядування на регіональному рівні в Україні / Б. Ковтун І. // Університетські наукові записки. – 2005. – № 1-2. – С. 285 – 288. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2005_1-2_47.

56. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи : Бібліотека з освітньої політики / За заг. ред. О. В. Овчарук. – К. : «К.І.С.», 2004. – 112 с.

57. Кондратенко І. Громадянське суспільство та його вороги / І. Кондратенко // Український тиждень. – 2012. – №13 (230). – С. 13.

58. Кондратинський О. С. Громадянські компетентності територіальних громад в контексті реформи децентралізації України // Науково-практичне забезпечення розвитку та співробітництва об'єднаних територіальних громад : матер. наук.-практ. конф. за міжнар. участю / за заг. ред. Ю. П. Шарова. – Д. : ДРІДУ НАДУ, 2016. – С. 113 – 115.

59. Кондратинський О. С. Использование программно–целевого подхода для формирования гражданских компетентностей территориальных сообществ // Гражданственность личности в условиях изменяющегося мира: от протестной к созидательной активности : сб. научных статей междунар. науч.-практ. конф. – Курск : 2015. – С. 80 – 85.
60. Кондратинський О. С. Інструменти оцінювання спроможності органів місцевого самоврядування в контексті демократичних перетворень публічного управління в Україні / О. С. Кондратинський // Аспекти публічного управління. – 2017. – № 12. – С. 67–75.
61. Кондратинський О. С. Ключові громадянські компетентності територіальних громад // Актуальні питання формування та розвитку громадянських компетентностей в Україні : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. за міжнар. участю / за заг. ред. Ю. В. Ковбасюка, Н. Г. Протасової, Ю. О. Молчанової. – К. : НАДУ, 2016. – С. 140–143.
62. Кондратинський О. С. Модель формирования гражданских компетентностей территориальных общин / А.С. Кондратинский // *Legea Si Viata* (Закон и жизнь) : межд. науч.-практ. журнал. – 2018. – № 1(2). – С. 63–67.
63. Кондратинський О. С. Наукові підходи до типології рівнів участі громадянського суспільства у формуванні місцевих політик / О. С. Кондратинський // Теорія та практика державного управління : зб. наук. праць. – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2018. – № 1. – С. 130–136.
64. Кондратинський О. С. Поняття «громадянські компетентності територіальної громади» / О. С. Кондратинський // Управління інноваційним розвитком територій: Матеріали науково–практичної конференції за міжнародною участю. – Д. : 2015. – С. 167–169.
65. Кондратинський О. С. Міжнародні підходи оцінювання залученості представників територіальної громади до управління місцевим розвитком / О.С. Кондратинський // Держава та регіони. – Серія : Державне управління, наук.-вироб. журнал. – Запоріжжя : Вид-во Класичного приватного університету, 2017. – №4. – С. 209–214.

66. Кондратинський О. С. Термінологічний аналіз понять «громадянське суспільство» та «територіальна громада» / О. С. Кондратинський // *Аспекти публічного управління*. – 2015. – № 11–12. – С. 14–20.

67. Кондратинський О. С. Формування громадянських компетентностей територіальних громад з використання програмно-цільових підходів: теоретичний аналіз / О. С. Кондратинський // *Аспекти публічного управління*. – 2016. – № 4–5. – С. 78–86.

68. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР // *Відом. Верховної Ради України*. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

69. Котенко Т. В. Взаємодія місцевого самоврядування та громадянського суспільства : функціональний аналіз / Т.В. Котенко // *Бюлетень Міністерства юстиції України*. – 2012. – № 4. – С. 141 – 148.

70. Кравченко Т.А. Інноваційні демократичні інструменти реалізації громадянами права на участь у місцевому самоврядуванні в Україні / Т.А. Кравченко // *Публічне адміністрування: теорія та практика : зб. Наук. Пр. / редкол. : С. М. Серьогін (голов. Ред.) [та ін.]*. – Д. : ДРІДУ НАДУ, 2015. – Вип. 2(14). – [Електронне видання] – Режим доступу : [http://dridu.dp.ua/zbirnik/2015-02\(14\)/index.html](http://dridu.dp.ua/zbirnik/2015-02(14)/index.html).

71. Кравченко Т. А. Територіальна громада як первинний суб'єкт місцевого самоврядування: аналіз сучасних наукових досліджень в Україні // *Держава та регіони. Серія: Державне управління*. – 2015. – № 1. – С. 82 – 88.

72. Куйбіда В. С. Відповідальність представницьких органів місцевого самоврядування перед територіальними громадами: практичні аспекти реалізації / В. С. Куйбіда, Л. М. Смолова // *Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президентіві України*. – 2015. – Вип. 1. – С. 146 – 163. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpnadu_2015_1_14.

73. Латинін М. Нормативно-правове забезпечення етапів стратегічного планування у сфері державного управління регіональним розвитком в Україні / М. Латинін, А. Гнатенко // *Теоретичні та прикладні питання державотворення*. –

2013. – Вип. 13. – С. 179 – 195. – Режим доступу:
http://nbuv.gov.ua/UJRN/tppd_2013_13_15.

74. Лахижа М. І. Респонсивність як умова модернізації суспільства / М. І. Лахижа // Теорія та практика державного управління. – 2009. – Вип. 1. – С. 41 – 45. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tpdu_2009_1_8.

75. Лахижа М. Розвиток правової спроможності територіальних громад в Україні / М. Лахижа. // Публічне адміністрування: теорія та практика. – 2017. – Вип. 1. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Patp_2017_1_17.

76. Лебон Г. Психология масс / Г. Лебон ; пер. с фр. – М. : АСТ, 2000. – 320 с.

77. Лисенко Л.В. Партнерська модель управління соціально-економічним розвитком сільських територій: сутність і умови формування / Л. В. Лисенко // Державне управління: удосконалення та розвиток [Електронний ресурс] : електрон. наук. фах. вид. – 2010. – № 8. – Режим доступу : <http://www.dv.nayka.com.ua/index.php?operation=1&jid=166>

78. Лукеря І. Індекс прозорості комунальних підприємств / І. Лукеря // Громадянське суспільство : Суспільно-політичний альманах. – 2016. – № 8 (28). – С. 10 – 11.

79. Магический квадрат – Колесо компетентности // Консалтинговая компания «Системный Подход» [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.system-approach.ru/2009/10/competence-wheel/>.

80. Маженина Е. А. Самоорганизация населения и территории : учеб. пособ. / Е. А. Маженина. – Кемерово : Кузбассвуиздат, 2005. – 128 с.

81. Макиавелли Н. Государь. Рассуждения о первой декаде Тита Ливия / Н. Макиавелли ; пер. с итал. Г. Муравьевой, вступ. ст. И. А. Гончаров. – СПб. : Азбука-классика, 2007. – 270 с.

82. Малиновський В. Я. Державне управління : навч. посіб. / В. Я. Малиновський. – Вид. 2-ге, доп. та перероб. – К. : Атіка, 2003. – 576 с.

83. Маматова Т. В. Основні напрямки удосконалення соціального розвитку держави / Т. В. Маматова, О. І. Черниш // Економіка будівництва і

міського господарства. – 2013. – Т. 9, № 3. – С. 175 – 180. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ebimg_2013_9_3_4.

84. Маматова Т. В. Упровадження концепції соціальної відповідальності в муніципальному управлінні: теоретичні засади та практичні рекомендації / Т. Маматова, А. Колповська // Стандартизація. Сертифікація. Якість. – 2014. – № 2. – С. 13 – 19. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ssia_2014_2_6.

85. Мамонова В. Залучення громадськості до участі в управлінні місцевими справами / В. Мамонова // Аспекти місцевого самоврядування. – 2004. – № 5 (26). – С. 15–18.

86. Маркс К. Сочинения : в 39 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М. : Изд. политической литературы. – 1959. – Т. 1. – 629 с.

87. Маркс К. Сочинения: в 39 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М. : Изд. политической литературы, 1959. – Т. 13. – 588 с.

88. Маркс К. Сочинения: в 39 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М. : Изд. политической литературы, 1960. – Т. 16. – 592 с.

89. Мескон М. Х. Основы менеджмента / М. Х. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоурин ; пер. с англ., общ ред Л. И. Евенко. – 2-е изд. – М. : Дело, 2004. – 800 с.

90. Милль Дж. О свободе / Дж. Милль ; пер. с англ. А. Фридмана // Наука и жизнь. – 1993. – № 11. – С. 10–15.

91. Митина Е. В. Формирование гражданской компетентности учащихся в современной школе / Митина Елена Владимировна // Вестник ЧГПУ. – 2010. – № 7. – С. 178 – 184.

92. Молодожен Ю. Б. Поняття і сутність територіальної громади в системі місцевого самоврядування України / Ю. Б. Молодожен // Університетські наукові записки. – 2006. – № 2. – С. 347 – 352. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2006_2_57.

93. Монтескье Ш. Избранные произведения / Ш. Монтескье ; пер. с фр., под общ. ред. проф. М. П. Баскина. – М. : Госполитиздат, 1955. – 799 с.

94. Мор Т. Утопия / Т. Мор ; пер. с лат. Ю. М. Каган ; АН СССР. – М. : Наука, 1978. – 414 с.

95. Мороз О. Ю. Територіальна громада: сутність, становлення та сучасні українські реалії [Електронний ресурс] / О. Ю. Мороз // Демократ. врядування: електрон. наук. фах. видання. – 2008. – Вип. 2. – С. 115 – 123.

96. Морозова Н. Взаємодія держави та громадянського суспільства: теоретико-методологічний аналіз / Н. Морозова // Підприємництво, господарство і право. – 2011. – № 8. – С. 17 – 20.

97. Муркович Л. І. Розвиток форм безпосередньої участі територіальної громади у вирішенні питань місцевого значення : монсграфія / Л. І. Муркович, Н. Т. Гончарук. – Дніпро : ДРІДУ НАДУ, 2016. – 188 с.

98. Новий тлумачний словник української мови (у трьох томах). том 1, А – К / Укл. : В. В. Яременко, О. М. Сліпушко. – К., Вид-во «АКОНІТ», 2006. – 926 с.

99. Новий тлумачний словник української мови / Укл. : Василь Яременко, Оксана Сліпушко. – Т. 2. – К. : Аконіт, 2007. – 926 с.

100. Новіков Б. В. Основи адміністративного менеджменту : навч. посіб. / Б. В. Новіков, Г. Ф. Сініюк, П. В. Круш. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 560 с.

101. Новітні тенденції розвитку демократичного врядування: світовий та український досвід: матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю, Київ, 30 трав. 2008 р. : у 3 т. / за заг. ред. О. Ю. Оболенського, С. В. Сьоміна. – К. : НАДУ, 2008. – Т. 2. – 388 с.

102. Оболонский А. В. Человек и государственное управление / А. В. Оболонский. – М. : Наука, 1987. – 256 с.

103. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений / РАН. Ин-т рус. яз. им. В. В. Виноградова. – 4-е изд., доп. – М.: Азбуковник, 1999. – 847 с.

104. Остапенко О. Г. Взаємодія органів самоорганізації населення з органами місцевого самоврядування як складова механізму підвищення довіри

населення до влади / О. Г. Остапенко // Теорія та практика державного управління : зб. наук. праць. – Вип. 3. – Х. : Вид-во ХарРІ НАДУ «Магістр», 2005. – С. 162 – 166.

105. Парсонс Т. О структуре социального действия / Т. Парсонс ; пер. с англ. под общ. ред. В. Ф. Чеснокова, С. А. Белановский. – М. : Академический Проект, 2002. – 879 с.

106. Перелік донорських організацій, міжнародних агенцій та груп, представлених в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://rozvytok.in.ua/donors>.

107. Пильгун Л. В. Громадянська освіта державних службовців як умова становлення і розвитку громадянського суспільства / Л. В. Пильгун // Народна освіта. – 2010. – № 2 (11). – Режим доступу : http://narodnaosvita.kiev.ua/Narodna_osvita/vupysku/11/statti/pilgun.htm.

108. Півцаєва В. О. Партисипативна модель ухвалення рішень органами місцевого самоврядування / В. О. Півцаєва // Актуальні проблеми державного управління: зб. наук. пр. ОРІДУ НАДУ. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2008. – Вип. 4 (36). – С. 213 – 219.

109. Платон. Государство. Законы. Политик / Платон ; пер. с древнегр. и предисл. Е. И. Темнова. – М. : Мысль, 1998. – 798 с.

110. Плющ Р. М. Шляхи вдосконалення інтеграційних процесів у місцевому самоврядуванні: досвід територіальних громад Херсонської та Миколаївської областей / Р. М. Плющ, Л. П. Оленковська // Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології. – 2013. – Вип. 2. – С. 118 – 123. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdyptp_2013_2_24.

111. Посібник з розвитку громад : практичний poradnik для небайдужих / А. Дуда, І. Ібрагімова, Л. Єльчева, та ін. – К. : ЛАТ&К, 2007. – 458 с.